

HANLIKLAR DÖNEMİ ÇAĞATAY EDEBİYATI

Feridun TEKİN*

ÖZET

Çağatay edebiyatının bir safhası da XVII-XIX. yüzyıllar arasını kapsayan hanlıklar dönemidir. Bu dönemde Türkistan'da kurulan Buhara, Harezmi ve Hokand hanlıklarında oluşan edebî muhitlerde önemli şahsiyetler yetişmiş ve bu şahsiyetler tarafından orijinal eserler ortaya konulmuştur. Bu çalışmada söz konusu hanlıklarda yetişen edebî şahsiyetler ve onların eserleri hakkında bilgiler verilecektir. Ayrıca bu eserlerin el yazma nüshalarının bulunduğu kütüphaneler ve envanter numaraları verilerek Çağatay edebiyatının bu dönemine ait bilimsel çalışma yapacaklara kolaylık sağlanması da amaç edinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çağatay edebiyatı, Hanlıklar dönemi, Buhara, Harezmi ve Hokand edebiyatı.

CHAGATAY LITERATURE OF THE PERIOD KHANATES

ABSTRACT

Chagatay literature in the 17th century and the 19th centuries, a phase covering the period of khanates. During this period, the literary atmosphere in Turkistan, are important writers and they created the original works. In this study, in Bukhara, Khwarezm and Hokand grown writers and their works will be given information about. In addition, handwritten copies of the works of these literary works are stored in libraries and inventory numbers are giving the Chagatay literature will make this period of scientific study is aimed to provide convenience.

Keywords: Chagatay literature, Khanates period, Bukhara, Khwarezm and Hokand literature.

Giriş

İslamî Orta Asya Türk edebiyatı, Karahanlı (XI-XIII. yy.), Harezmi (XIV. yy.) ve Çağatay edebiyatı (XV-XX. yy.) olmak üzere üç ana safhaya ayrılır. Türkistan coğrafyasında Timurular idaresi altında gelişen ve Nevâyî'nin eserlerinde klasik şeklini alan Çağatay edebiyatı, XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başına kadar varlığını sürdürmüştür. Bilim adamları, yaklaşık beş asırlık bu süreci kendi içinde çeşitli tasniflere tabi tutmuşlardır. Bu bağlamda J. Eckmann, Çağatay edebiyatını klasik öncesi devir (XV. yüzyılın başlarından Nevâyî'nin Garâ'ibü's-sıgar divanını tertip edinceye kadar.), klasik devir (1465-1600) ve klasik sonrası devir (1600-1921) olmak üzere üç ana başlık altında sınıflandırmıştır.¹ Çalışmamızın konusu olan hanlıklar dönemi Çağatay edebiyatı, Eckmann'ın tasnifindeki klasik sonrası dönem olarak isimlendirilen XVII-XIX. yüzyıllar arasını kapsamaktadır. Çağatay edebiyatının bu dönemi üzerinde söz söylemeden önce XVII. yüzyıla kadar olan süreci kısaca gözden geçirmemiz gerekmektedir.

Çağatay edebiyatının başlangıç aşaması, XV. yüzyılın başlarından Nevâyî'nin ilk divanını (Garâ'ibü's-sıgar) tertip edinceye kadar olan süreçtir. Orta Asya'da siyasi çekişmeler ve

* Yard. Doç. Dr. Muğla Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, elmek: tekinferidun@hotmail.com

¹ János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, Akçağ Yayınları / 456, Ankara, 2003, s. 17.

mücadelelerin yoğun bir şekilde yaşanması, devrin siyasi panoramasını oluşturmaktadır. Timur'un vefatından sonra oğulları arasındaki taht kavgaları oldukça yoğun bir şekilde yaşanmaktadır. Devrin siyasi kavgaları ve toplum hayatındaki olumsuzluklara rağmen edebî hayat oldukça canlıdır. Bu devrin temsilcileri olarak Lutfî, Atâî, Hocendî, Sekkâkî, Haydar Harezmi, Seyyid Ahmet Mirza, Gedâî, Yusuf Emîrî, Yakînî, Mukimî, Latîfî, Kemâlî, Durbek, Ahmedî, Mihrî, Sugdî, Bilal, Mir Seza, Sultan İskender, Harimî Kalender, Terhanî, Muhammed Ali, Mirza Alibeg ve Halil Sultan'ı zikredebiliriz².

Çağatay edebiyatının ikinci aşaması, 1465-1600 arasını kapsayan dönemdir. Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevâyî, Bâbü, Muhammed Salih, Şeybanî Han, Hâmidî, Şahî, Bayram Han; Türkî-gûy lakabıyla tanınan Bakî, vak'a-nüvis Mevlana, Herevî, Sanî, Efserî, Padişah Hoca b. Abdulvahhab, Seyyid Hasan Hoca, Mirim Bey, Haydar Mirza Dulgat devrin başlıca temsilcileridir³.

Orta Asya'nın siyasi ve kültürel hayatında ortaya çıkan birtakım olumsuzluklar XVII. yüzyılın başlarında daha da artmıştır. Son Şeybânî hükümdarı Abdullah Han ile oğlu Abdülmümin'in 1598'de ölümü üzerine Türkistan coğrafyasında yaklaşık 250 yıl süren Türk siyasi birliği, Buhara, Harezmi ve XVIII. yüzyılda da Hokand'da üç ayrı hanlığın kurulmasıyla son bulur. Hanlıkların küçük beyliklere bölünmesi ve aralarındaki sorunların çözülmemesi çok kanlı mücadelelere yol açar. İran şahı Nâdir'in XVIII. yüzyılın ortalarında bu coğrafyadaki istilası da zaten kötü olan şartları oldukça ağırlaştırmıştır. Devrin yöneticileri, ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik şartları iyileştirmek için uğraşmaktadırlar. Şeybânîler'den sonra iktidar olan Astarhanlar da söz konusu şartları düzeltebilmek için birtakım önlemler alsalar da çok fazla başarılı olamazlar⁴. Hanlıklar arasındaki siyasi çekişmeler ve savaşlar Orta Asya Türk birliğini derinden sarsar ve Rusların Türkistan coğrafyası üzerindeki istilacı emellerini gerçekleştirmesine zemin hazırlar. Bütün bunların sonucunda 1868'de Buhara, 1873'te Harezmi ve 1876'da da Hokand, Rus Çarlığına bağlanır⁵.

Türkistan coğrafyasının üç hanlığa bölünmesi ile Harezmi, Buhara ve Hokand'da edebî muhitler oluşmuştur. Genellikle hanlık saraylarında ve din adamlarının etkili oldukları yerlerde gelişen bu devir edebiyatı, saray ve tasavvuf edebiyatı olarak iki ana kola ayrılır⁶. Fuad Köprülü, XVII-XIX. yüzyılları içine alan bu dönemin, edebiyat açısından bir "gerileme ve çöküş devri" olduğunu, Çağatay edebiyatının bu dönemde hiçbir büyük şair yetiştiremediğini ve mevcut şairlerin de önceki başarılı şairleri taklitten öteye gidemediklerini söylemektedir⁷. Bu bağlamda hanlıklarda oluşan edebî muhitlerde şairlerin farklı ekoller yarattıklarını söylemek oldukça zordur. Çünkü bu dönemde klasik şiirin önemli temsilcileri, güçlü bir şekilde, devrin şairleri tarafından taklit edilmekte ve klasik şiirin türlerinin dışına çıkılmamaktadır. Bu edebî muhitler arasındaki farklılıklar daha ziyade temsilcilerinin sanat gücü noktasındadır. Her üç hanlıktaki şairler, Türkçe şiirlerin yanında Farsça şiirler de yazmışlardır. Ekoller oluşturabilme bağlamındaki farklılıklar, sadece şairlerin daha az Farsça, daha çok Türkçe şiir yazmayı tercih etmiş olmalarıdır. Özellikle Harezmi ve Hokand hanlığında eser veren şairlerin Buhara hanlığındaki sanatçılara oranla Türkçe şiirleri fazladır. Bu devrin bir başka önemli özelliği de edebî dilde mahallileşmenin görülmesidir. Yani edebî dil, yöresel ağızlara dayanarak gelişmiştir.

² **Özbek Edebiyatı Tarihi, I. Tom**, Özbekistan SSR "Fen" Neşriyatı, Taşkent, 1977, s. 239.

³ 'Alî-şir Nevâyî, **Leylî vü Mecnûn** (Hzl. Ülkü Çelik), Türk Dil Kurumu Yayınları: 659, Ankara, 1996, s. 16.

⁴ U. Tursunov, B. Orinbayev ve A. Aliyev, **Özbek Edebî Tili Tarihi**, "Okıtuvçı" Neşriyatı, Taşkent, 1995, s. 150.

⁵ János Eckmann, **Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar** (Hzl. Osman Fikri Sertkaya), Türk Dil Kurumu Yayınları: 635, Ankara, 1996, s. 208-209.

⁶ Aziz Merhan, "Yazılı Özbek Edebiyatı", **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 31, No: 2, Aralık 2007, s. 161.

⁷ Fuad Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", **İslam Ansiklopedisi**, 3. Cilt, İstanbul, 1993, s. 316-319.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Harezmi Edebiyatı

Özbek hanlıklarından edebî faaliyetlerin en yoğun olanı Harezmi'dir. Nevâyî geleneğini devam ettiren güçlü şairlerin yanı sıra, önemli tercüman ve vak'antüvistler de Harezmi'de yetişmiştir. Harezmi hanlığı edebî muhitinin önemli temsilcileri Munis, Âgehî ve Kâmil Harezmi'dir.

Munis (1778-1828), ilk divanını 1805'te tertip etmiştir. 1814'te ise ilk divanındaki şiirlerini ve ondan sonra yazmış olduklarını bir araya getirerek ona, "Munisü'l-uşşâk" adını vermiştir. Divanda klasik şiirin tür ve nazım şekilleri ile yazılmış 8500 beyit vardır⁸. Söz konusu divanın beş el yazma nüshası, Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademiyası Birûnî Nâmidegi Şarkşunasluk Enstitüsü Kol Yazmalar Fondu'nda (Bu enstitü için bundan sonraki bölümlerde *ÖCFABNŞEKYF* kısaltması kullanılacaktır.) 1330, 7865, 940, 9356, 1793 envanter numaraları ile kayıtlıdır⁹. Munis divanının 1880 yılında Harezmi'de basılmış taş basma nüshaları da 62, 63, 64, 9177, 10936 ve 10937 numaraları ile yine aynı enstitünün envanterinde kayıtlıdır¹⁰.

Munis'in divanından başka tarih konulu eserleri de vardır. Bu eserlerden biri, "*Firdevsü'l-ikbâl*"dir. Efsanevi rivayetten başlayarak 1825'e kadar Harezmi'de geçen olayları içine alan eser, mukaddime, beş bâb ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Munis, bu eseri tamamlayamamıştır. O, başlangıçtan 1813'e kadar Harezmi'de olan olayları yazmıştır. Eseri, öğrencisi ve yeğeni olan Âgehî tamamlamıştır. Munis, şark tarihçisi Mirhand'ın umumi tarihe ait meşhur "*Ravzatü's-safâ*" adlı eserinin I. cildini ve II. cildinin I. bölümünü de Farsçadan Çağatay Türkçesine tercüme etmiştir.

Harezmi hanlığı edebî muhitinin en önemli temsilcilerinden biri de Âgehî (1809-1874)'dir. Çağatay edebiyatının Nevâyî'den sonra "en çok ve en güzel yazanı" olan Âgehî, "Ta'vizü'l-âşıkîn"(Âşıklar Muskası) adlı bir divan tertip etmiştir. 18000 mısradan oluşan bu divandaki şiirlerden 1300'ü Farsçadır. Divanda yirmiye yakın nazım türü ve şekli kullanılmıştır.

Çağatay edebiyatı tarihinde Âgehî, siyasetçi ve tarihçi özellikleri ile de derin bir iz bırakmıştır. O, "Riyâzü'd-devle" (1884), "Zübdetü't-tevârih" (1845-1846), Câmîü'l-vakiât-i sultânî" (1856), Gül-şen-i Devlet" (1865), "Şâhidü'l-ikbâl" (1873) gibi Harezmi tarihi ile ilgili eserler yazmıştır. Bu eserlerde Harezmi hanları Allahkulı Han (1825-1842), Rahimkulı Han (1843-1846), Muhammed Emin Han II (1846-1855), Seyyid Muhammed Han (1856-1865), Muhammed Rahim Han II (1865-1872) devrindeki olaylar ele alınmıştır. O, aynı zamanda Mirhand ve Handemir'in tarih ile ilgili eserlerini de tercüme etmiştir.

Âgehî, seçkin şark edebiyatçıları arasında bir çok eserini Çağatay Türkçesine tercüme etmiştir. Bunlar; Nizâmî'nin "Heft Peyker-i Nizâmî" (Manzum olan bu eser, nesir olarak tercüme edilmiştir.), Sâdî'nin "Gülistân", Keykâvus'un "Kâbusnâme", Mirhand'ın "Ravzatü's-safâ", Muhammed Mihri Astrabâdî'nin "Târih-i Cihânküşâ-yi Nâdirî", Zeyneddin Vâsîfî'nin "Bâdae'ül-vakiât", Mahmud Gıjdüvanî'nin "Miftahü't-tâlibîn", Muhammed Mukim Hırâtî'nin "Tabâkât-i Ekberşâhî", Muhammed Yusuf Münşî'nin "Tezkire-i Mukimhânî", Rızakulı Han Hidayet'in "Ravzatü's-safâ-yı Nâdirî", Hüseyin Vâiz Kâşîfî'nin "Ahlâk-ı Muhsinî", Muhammed Vâris'in "Şerh-i Delâilü'l-hayret", Câmî'nin "Yusuf ve Züleyhâ", Bedrettin Hilâlî'nin "Şâh ve Gedâ" gibi edebî ve ahlakî-felsefî eserlerdir¹¹.

⁸ **Özbek Edebiyatı Tarihi, IV. Tom**, Özbekistan SSR "Fen" Neşriyatı, Taşkent, 1978, s. 384.

⁹ K. Münirov, **Munis, Âgehî ve Beyânîning Tarihi Eserleri**, Özbekistan SSR Fenler Akademiyası Neşriyatı, Taşkent, 1960, s. 17.

¹⁰ K. Münirov, **age**, s. 18.

¹¹ Âgehî'nin eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Tekin, "Muhammed Rıza Âgehî ve Ta'vizü'l-Âşıkîn Divanı," **Türk Kültürü**, Sayı: 446, Yıl: XXXVIII, Haziran 2000, s. 370-375., "Muhammed Rıza Âgehî ve "Çay" Redifli Bir Gazeli", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı:21, Bahar 2006, s. 87-92 (2009), "Hive Hanlığı", **Türkler Ansiklopedisi** (Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Cilt 8, Yeni Türkiye Yayınları,

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Harezmi edebî muhitinin diğeri bir şairi de Kâmil Harezmi (1825-1899)'dir. Lirik bir şair olan Kâmil Harezmi, şiirlerini bir divanda toplamıştır. Divan 3680 beyitten ibarettir¹². Kâmil Harezmi, Fahreddin Âli eş-Şafi'nin "Letâ'ifu't-tevâ'if" adlı eserini de Çağatay Türkçesine aktarmıştır¹³.

Harezmi hanlığında tarih konulu eserlerden Ebülğazi Bahadır Han'ın (1603-1663) "Şecere-i Terâkime" ile "Şecere-i Türk" adlı eserlerini de bu noktada zikretmemiz gerekmektedir.

Buhara Edebiyatı

Buhara hanlığının henüz "emirlik" olmadan Astarhanlar sülalesinden Nâdir Muhammed ve oğulları zamanında (XVII. yy.) eserler veren Turdi'nin külliyesi, 18 şiirden ibarettir. Bunların on ikisi gazel, beşi muhammes ve biri kitadır. 434 mısradan oluşan bu şiirlerin 165 mısrası Sübhankulu Han ile ilgili meşhur hicviyelerdir.¹⁴

Daha sonraki dönemlerde, Buhara hanlığında -yaşanan çeşitli siyasi çalkantılara rağmen- edebiyat sahasındaki canlılık devam etmiştir. Bu dönemde Mirza Sadık, Mirza Hasret, Perî Hisarî gibi şairler, Farsça şiirler yazmışlardır. Bunun yanında Vâle, Şevkî, Mücrim, Cânî, Humulî, Şükürî ve Hırâmî gibi şairler de hem Farsça hem de Türkçe şiirler yazmışlardır. Özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısında Mücrim-Âbid, Şevkî Kettekorganî ve Hırâmî, Buhara hanlığı edebî muhitinin yetenekli şairleridir.

Mücrim-Âbid-şiirlerinde her iki mahlası da kullanmıştır-, XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. yüzyılın ilk yarısında yaşamış bir şairdir. Şiirlerini bir divanda toplamıştır. Farsça şiirleri için de ayrıca divan tertip etmiştir. Türkçe divanı, *ÖCFABNŞEKYF*'nda 976, Farsça divanı ise 991 envanter numaraları ile kayıtlıdır¹⁵. Divanları klasik şiirin gazel, rubai, muhammes ve kıta nazım şekillerinden oluşur.

Şevkî Kettekorganî (1785-1871)-asıl adı Muhammed Şerif-, medrese eğitimi almış bir şairdir. Devrinde yetenekli bir söz ustası olarak tanınmıştır. Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler yazmış olup bunları bir divanda toplamıştır. Bu divan, "Dibaçe-i Divan ve Gazaliyat-ı Şevkî" ve "Divan-ı Şevkî" adları ile *ÖCFABNŞEKYF*'nda 4634 ve 174/II envanter numaraları ile kayıtlıdır¹⁶.

Asıl adı Molla Kurban olan Hırâmî (1796-1860), tercüme eserleriyle tanınır. Fars ve Hint edebiyatında meşhur olan birçok eseri tercüme etmiştir. Hırâmî 1834'te, Sıddık tarafından tercüme edilen "Çâr Derviş"¹⁷ adlı eseri kısaltarak ve biraz da değiştirerek şiir şeklinde, 1844'te "Mahfil ârâ"yı nesir olarak 1854'te aslı Hintçe olan ve daha önce Farsçaya tercüme edilmiş "Tûtînâme"¹⁸ Çağatay Türkçesine aktarmıştır. Bunların yanında "Yusuf u Züleyhâ"nın manzum bir tercümesini de yapmıştır¹⁹. Fakat bu tercüme günümüzde mevcut değildir.

Hokand Edebiyatı

Ankara, 2002, s. 634-640., "Muhammed Rıza Agehi", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 9, Sivas, 2000, s. 267-287., "19. Yüzyıl Harezmi Tarih Yazıcılığı (Munis, Agehi, Beyani)", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt II, 3, Kış 2008, s. 199-210., *Agehi Divanı (Ta'vizü'l-Âşikîn)'nin Dil Özellikleri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2001 (Yayınlanmamış doktora tezi).

¹² F. K. Kerimov, *Özbek Edebiyatı Tarihi*, "Okıtuvcı" Neşriyatı, Taşkent, 1987, s. 175.

¹³ János Eckmann, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, s. 215.

¹⁴ *Ma'neviyat Yıldızları*, Abdulla Kadir Nâmidegi Halk Merâsı Neşriyatı, Taşkent, 1999, s. 281.

¹⁵ *Özbek Edebiyatı Tarihi, IV. Tom*, s. 290.

¹⁶ *Özbek Edebiyatı Tarihi, IV. Tom*, s. 303.

¹⁷ Bu eser, 1960 yılında ÖZSSR Devlet Bedî Edebiyat Neşriyatı tarafından yayınlanmıştır.

¹⁸ Tûtînâme'nin orijinal nüshası, *ÖCFABNŞEKYF*'nda 1795 envanter numarası ile kayıtlıdır.

¹⁹ *Özbek Edebiyatı Tarihi Hrestomatiyası II. Tom* (Tüzüci: F. Şerafiddinov), "ÖZDEVNESİR", Taşkent, 1945, s. 272.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Bu edebî muhitin merkezi, hanlığın başkenti Hokand'dır. Fuad Köprülü, Hokand hanı Ömer Han ve oğlu Muhammed Ali Han zamanında burada güçlü bir edebiyatın mevcut olduğunu ifade eder²⁰. 1821 yılında şair Fazlî tarafından düzenlenen antolojide²¹, bu devrin şairlerinden altmış üçünün şiirleri yer almaktadır. Fakat bu şairlerin birçoğunun divanı günümüze kadar ulaşamamıştır²². Bu antolojide zikredilen şairlerden Gâzî, Mahmur, Emîrî, Hiclet, Edâ, Üveysî, Nâdire (Farsça şiirlerinde Mekkune mahlasını kullanmıştır.) ve Nâzil Hocendî'nin divanları günümüzde mevcuttur.

Hokand hanlığında, destancılık geleneği de bu dönemde revaçtadır. Çeşitli konularda birçok destan kaleme alınmıştır. Hâzık'ın "Yusuf u Züleyhâ", Üveysî'nin "Şehzâde Hasan ve Hüseyin" ve "Vakîât-ı Muhammed Ali Han" destanları, Nâdir'in "Heft Gül-şen", Gülhanî'nin "Zarbü'l-mesel" destanları günümüze kadar ulaşmıştır. Bunların yanında Mutrib ve Andelib'in Hokand'da 1842'den sonra meydana gelen olayların tasvir edildiği "Şehnâme-i Divâne Mutrib" ve "Şehnâme-i Divâne Andelib" divanları da günümüzde mevcuttur²³.

XIX. yüzyılın ilk yarısında, Hokand hanlığında eserler veren şairlerin başında Emîrî mahlası ile şiirler yazan Hokand hanı Ömer Han (hük. 1810-1822), Fazlî, Gâzî, Mahmûr, Gülhanî, Üveysî, Nâdire, Mahzûne, Nâdir, Hâzık ve Ma'den gelmektedirler.

Emîrî mahlasıyla şiirler yazan Ömer Han (1787-1822), sarayında şairleri himaye etmiş ve bu şairlerle edebî sohbetler düzenlemiştir. Bu sohbetler genellikle onun yazmış olduğu şiirlerle ilgilidir. Ömer Han, güçlü bir şekilde Nevâyî'yi taklit etmiştir. Nevâyî'nin söz varlığına vukuf etmiş ve biçim açısından mükemmel gazel ve muhammesler yazmıştır. Ömer Han, Farsça ve Türkçe şiirlerinin yer aldığı bir divan tertip etmiştir²⁴.

Fazlî, Namanganlı olup asıl adı Abdükerim'dir. Yetenekli ve zamanında meşhur bir şair olan Fazlî'nin şiirlerini topladığı divanı günümüze kadar ulaşamamıştır. Birçok gazel ve kasidesi, "Mecmua-i Şâirân" adlı eserinde ve devrinde düzenlenmiş olan antolojilerde mevcuttur.

Gâzî'nin hayatı hakkında çok fazla bilgi mevcut değildir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIX. yüzyılın başlarında eserler vermiş bir şairdir. Özbekçe ve Farsça yazmış olduğu şiirlerini bir divanda toplamıştır. Divanda 3000 mısraya yakın klasik şiirin nazım şekillerinden örnekler vardır. Gâzî divanının dört el yazma nüshası mevcuttur²⁵.

Mahmur (?-1884), divan tertip etmiş bir şairdir. Bu divanın varlığından 1950'de haberdar olunmuştur. Söz konusu divanında 3417 mısra mevcuttur²⁶. Mahmur bu şiirlerde, yaşadığı devrin çeşitli olumsuzluklarını hicvetmiştir. Şiirlerinin bir kısmını da Farsça yazmıştır. Mahmur divanının el yazma nüshası, *ÖCFABNŞEKYF*'nda 597 envanter numarası ile kayıtlıdır.

Gülhanî, 1780'de dünyaya gelmiştir. Bir divanı olduğu o dönemde yazılan tezkirelerde yer alsa da hâlâ elde edilememiştir. Çeşitli mecmualarda ve tezkirelerde onun 12 gazeli, 1 Farsça kasidesi mevcuttur. Gülhanî, asıl ününü "Zarbü'l-mesel (Fabllar)" eseriyle kazanmıştır. Bu eser,

²⁰ Fuad Köprülü, *agm*, s. 323.

²¹ Bu antoloji "Mecmua-i Şâirân" adı altında, *ÖCFABNŞEKYF*'nda 9139 envanter numarası ile kayıtlıdır.

²² *Özbek Edebiyatı Tarihi, IV. Tom*, s. 39-40.

²³ *Özbek Edebiyatı Tarihi, IV. Tom*, s. 40.

²⁴ Bu divan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. János Eckmann, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, s. 218.

²⁵ Söz konusu el yazma nüshalardan üçü, *ÖCFABNŞEKYF*'nda 121, 6117 ve 2296/II; diğer nüsha ise Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünün Leningrad Bölümü'nde 109 envanter numaraları ile kayıtlıdır.

²⁶ *Özbek Edebiyatı Tarihi, IV. Tom*, s. 94.

hicvedici özelliği ve Özbek halk edebiyatı ürünlerini içermesi bakımından oldukça ilgi çekicidir. Eser ilk kez N. P. Ostroumov tarafından 1890 yılında Kazan’da neşredilmiştir²⁷.

Asıl ismi Cehanatin olan Üveysî (1779-1845) -şairlerinde Veysî mahlasını da kullanmıştır-, XIX. yüzyıl Hokand hanlığı edebî muhitinde yetişmiş önemli kadın şairlerden biridir. Yazmış olduğu şiirlerini bir divanda toplamıştır. Şiirlerinden başka “Şehzade Hasan”, “Şehzade Hüseyin” ve tamamlanmamış “Vakîât-ı Muhammed Ali Han” adlı destanları da mevcuttur.

Hokand emiri Ömer Han’ın eşi ve Üveysî’nin çok yakın dostu olan Nâdire (1792-1842) de Hokand hanlığı edebî muhitinde iz bırakmış yetenekli şairlerden biridir. Türkçe şiirlerinde Kamile, Farsça şiirlerinde Mekkune mahlasını kullanan sanatçı, yazmış olduğu şiirlerini -yaklaşık 15000 mısra-, üç divanda toplamıştır. Söz konusu divanlar, günümüzde Özbekistan’da çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır²⁸.

Mahzûne, XIX. yüzyılın ilk yarısında eserler vermiş bir şairdir. Hayatı hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Çok az şiiri günümüze ulaşmıştır. Bu şiirlerden yetenekli bir şair olduğu anlaşılmaktadır.

Nâdir (1752-1850) -Nâdirî, Uzletî, Mehcûrî ve Şerifi mahlaslarını da kullanmıştır-, “Heft Gül-şen” adlı yedi bâbdan ibaret olan bir destanı²⁹ ve bir divanı mevcuttur. Nâdir divanı, Farsça ve Çağatay Türkçesi ile yazılmış 13000 mısradan ibarettir. Divanın iki el yazma nüshası mevcut olup bu nüshalardan biri Özbekistan Cumhuriyeti Gafur Gulam Nâmideği Hokand Edebiyat Müzesi’nde, diğeri ise Taşkent’te Ali Şir Nevâyî Nâmideği Edebiyat Müzesi’ndedir³⁰.

XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Farsça ve Çağatay Türkçesi ile eserler yaratmış olan Hâzık’ın (1721-1805) tezkire ve mecmularda yer alan birçok şiiri, bir divanı³¹, “Yusuf u Züleyhâ” destanı³², risale ve tercümelere vardır.

Ma’den (1761-1838), Türkçe ve Farsça şiirler yazmıştır. Şiir yazmaya genç yaşta başlamıştır. Şiirlerinin bir araya getirildiği divanında 3634 mısra vardır. Bu mısraların 1168’i Türkçe, 2466’sı ise Farsçadır³³.

SONUÇ

XV. yüzyılda Nevâyî’nin eserleri ile yüksek bir seviyeye çıkan Çağatay edebiyatının çeşitli aşamalardan geçerek yetenekli ve güçlü şairler yetiştirip Bolşevik ihtilaline kadar devam ettiğini söylemek mümkündür. XIX. yüzyılın ilk yarısında, Türkistan hanlıklarındaki şairlerin üzerinde doğal olarak Nevâyî’nin çok büyük bir etkisi vardır. Bunun yanında bu etkiden kurtulabilen ve kendi orijinalliklerini sağlamış olan şairlerin varlığı da söz konusudur. Özellikle Harezmi hanlığında eserler yaratan Munis ve Âgehî gibi şairler, kuru birer Nevâyî taklitçisi olmaktan kendilerini kurtarabilmişlerdir. Aynı şekilde Hokand hanlığında edebî faaliyette bulunan bazı şairler de klasik edebiyatın türlerinde mümtaz eserler yaratabilmişlerdir.

²⁷ *Özbek Edebiyatı Tarihi, IV. Tom*, s. 127.

²⁸ Üveysî ve Nâdire’nin hayatı, eserleri, eserleri üzerine yapılan çalışmalar ve edebî kişilikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Tekin, *XIX. Yüzyıl Çağatay Edebiyatının İki Kadın Şairi Üveysî ve Nâdire*, Vizyon Yayınevi, Ankara, 2010, s. 29-50.

²⁹ Bu destan, Özbekistan Cumhuriyeti Gafur Gulam Nâmideği Hokand Edebiyat Müzesi’nde 1467 envanter numarası ile kayıtlıdır.

³⁰ *Özbek Edebiyatı Tarihi, IV. Tom*, s. 187.

³¹ Hâzık divanının birçok nüshası mevcuttur. Bu nüshalardan biri, Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünün Leningrad Bölümü’nde 470 envanter numarası ile kayıtlıdır.

³² Bu destanın iki nüshası, *ÖCFABNŞEKYF*’nda 1824 ve 1873 envanter numaraları ile kayıtlıdır.

³³ *Özbek Edebiyatı Tarihi, IV. Tom*, s. 232.

Turkish Studies

Bu dönemde, Türkistan hanlıklarında oluşan edebî muhitlerde özellikle hicvedici özellikte şiirlerin yazılması, geleneksel şiirdeki temalardan farklı bir anlayışı da beraberinde getirmiştir. Hanlıklardaki sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi şartlar, şairleri tema açısından geleneğin dışına çıkmaya zorlamıştır. Bu noktada şiir, klasik edebiyatta olduğundan daha çok hayata yakın ve sosyal konularla sıkı bir şekilde ilişkili bir hale gelmiştir. Dolayısıyla XIX. yüzyılın ilk yarısındaki edebî anlayış, bu bağlamda Çağatay edebiyatının yeni ve farklı bir dönemi olarak kabul edilebilir. Bu anlayışın sonraki dönem Çağatay edebiyatının yenilikçi yapısının oluşmasına öncülük ettiğini ve yeni edebiyatın hızlı bir şekilde gelişmesine katkıda bulunduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- ALPAY Gönül, “XIX. Yüzyıl Özbek Edebiyatına Bir Bakış”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, (1974), s. 253-263.
- ‘Alî-şîr NEVÂÛÎ, **Leylî vü Mecnûn** (hzl. Ülkü Çelik), Türk Dil Kurumu Yayınları: 659, Ankara, 1996.
- ECKMANN János, **Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar** (hzl. Osman Fikri Sertkaya), Türk Dil Kurumu Yayınları: 635, Ankara, 1996.
- ERCİLASUN Ahmet B., **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları / 603, Ankara, 2004.
- KERİMOV F. K., **Özbek Edebiyatı Tarihi**, “Okıtuvcı” Neşriyatı, Taşkent, 1987.
- KÖPRÜLÜ Fuad, “Çağatay Edebiyatı”, **İslam Ansiklopedisi**, 3. Cilt, İstanbul, 1993, s. 270-323.
- Ma’neviyat Yılduzları**, Abdulla Kadirî Nâmidegi Halk Merâsı Neşriyatı, Taşkent, 1999.
- MERHAN Aziz, “Yazılı Özbek Edebiyatı”, **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 31, No: 2, Aralık 2007, s. 157-170.
- MÜNİROV K., **Munis, Âgehî ve Beyânîning Tarihî Eserleri**, Özbekistan SSR Fenler Akademiyası Neşriyatı, Taşkent, 1960.
- Özbek Edebiyatı Tarihi Hrestomatiyası II. Tom** (Tüzüci: F. Şerafiddinov), “ÖZDEVNEŞR”, Taşkent, 1945.
- Özbek Edebiyatı Tarihi, I. Tom**, Özbekistan SSR “Fen” Neşriyatı, Taşkent, 1977.
- Özbek Edebiyatı Tarihi, IV. Tom**, Özbekistan SSR “Fen” Neşriyatı, Taşkent, 1978.
- TEKİN Feridun, **Âgehî Divanı (Ta’vizü’l-Âşıkîn)’nın Dil Özellikleri (Ses ve Şekil Bilgisi)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2001 (Yayınlanmamış doktora tezi).
- TEKİN Feridun, “Hive Hanlığı”, **Türkler Ansiklopedisi**, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Cilt 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 634-640.
- TEKİN Feridun, “Muhammed Rıza Agehi”, **Türklük Bilimi Araştırmaları**, 9, Sivas, 2000, s. 267-287.
- TEKİN Feridun, “Muhammed Rıza Âgehî ve “Çay” Redifli Bir Gazeli”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı:21, Bahar 2006, s. 87-92 (2009).
- TEKİN Feridun, “Muhammed Rıza Âgehî ve Ta’vizü’l-Âşıkîn Divanı,” **Türk Kültürü**, Sayı: 446, Yıl: XXXVIII, Haziran 2000, s. 370-375.

-
- TEKİN Feridun, “19. Yüzyıl Harezmi Tarih Yazıcılığı (Munis, Agehî, Beyanî)”, **Gazi Akademik Bakış**, Cilt II, 3, Kış 2008, s. 199-210.
- TEKİN Feridun, **XIX. Yüzyıl Çağatay Edebiyatının İki Kadın Şairi Üveysî ve Nâdire**, Vizyon Yayınevi, Ankara, 2010.
- TURSUNOV U., ORINBAYEV B., ve ALİYEV A., **Özbek Edebî Tili Tarihi**, “Okıtuvcı” Neşriyatı, Taşkent, 1995.